

מזכר מדיניות

נובמבר 2019

עושים (לומדים) חשבון בישראל מגמות דמוגרפיות מנוגדות וליבת לימודים

דן בן-דוד¹

תקציר

ניידות בין זרמי היהדות ופריון הילודה משפיעים לכאורה בכיוונים מנוגדים על הדמוגרפיה הישראלית. מספר היהודים הבוחרים להיות פחות דתיים גבוה ממספר המחליטים להיות דתיים יותר. מצד שני, פערים בשיעורי הילודה פועלים בכיוון ההפוך. מזכר מדיניות זה משלב מספר בסיסי נתונים במטרה לבחון את הכיוון הכללי של האוכלוסיה היהודית בישראל – והוא ברור למדי. שיעורי הישארות מאוד גבוהים בקרב החרדים (88%) לצד פריון ילודה יוצא דופן בגובהו מבטיחים שישראל מתקדמת בכיוון אחד בלבד, ובמהירות רבה מאוד. לא ניתן להפריז בחשיבות ההבחנה לאן פניה של ישראל – ובהשלכותיה בנוגע למדיניות הנדרשת בהווה – כשמרבית הילדים החרדים מנועים מלימודי ליבה מלאים שהיו מקנים להם את היכולת להחזיק משק תחרותי וחברה דמוקרטית.

רקע

הפרדיגמה המקובלת בנוגע לדמוגרפיה הישראלית מתמקדת בהבטחת רוב יהודי מוצק לשמירה על הזהות היהודית של המדינה ועל יסודותיה הדמוקרטיים. זמנה של פרדיגמה זו עבר. פריון הילודה בקרב ערביי ישראל נמצא במגמת ירידה בעוד פריון הילודה בקרב היהודים עולה, מה שמבטיח רוב יהודי גדול במדינה. לא רק שהפרדיגמה המקובלת מיושנת, היא מסתירה את האתגר הדמוגרפי האמיתי שישראל חייבת להבין ולעסוק בו היום. ההתפתחויות הפנימיות בקרב החברה היהודית בארץ יקבעו לא רק את אופיה העתידי של המדינה, אלא את עצם קיומה.

חלק גדול מהשיח הציבורי על השינויים הדמוגרפיים שעוברת החברה היהודית מבוסס על ממצאים חלקיים – ובמקרים רבים, אף מטעים. דוגמאות המקבלות הבלטה בתקשורת ובמדיה החברתית משמשות בעיקר להגברת אמונות קיימות, אך עושות מעט להצגת תמונה מלאה וברורה לגבי הכיוון

¹ פרופ' דן בן-דוד, נשיא מוסד שורש למחקר כלכלי-חברתי, חבר סגל בחוג למדיניות ציבורית באוניברסיטת תל-אביב.

הדמוגרפי הכללי שאליו מתקדמת ישראל. כך, חלק חושש מהדתה גוברת בזמן שאחרים חוששים מחשיפה גוברת לאורחות חיים לא דתיים.

מזכר מדיניות זה מספק מבט-על לגבי הדינמיקה הדמוגרפית המתפתחת בין הזרמים היהודים בישראל. ממצאים ותחזיות של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2017) משולבים עם עבודה של חליחל (2018) על מנת לספק תמונה כללית לגבי הכיוון של ישראל, תמונה שחייבים להבין ולהפנים קובעי מדיניות מכל הספקטרום הפוליטי.

לאבחון נכון של התמונה הדמוגרפית השלכות מרחיקות לכת הרבה מעבר להרגעת/הזעקת צד זה או אחר. מיזוג הממצאים הדמוגרפיים עם המדיניות הישראלית יוצאת הדופן של מניעת לימודי ליבה בחלק מבתי הספר – זו המדינה היחידה בעולם המפותח שאינה מחייבת ליבת לימודים לכל ילדיה – מצביע על אתגרים קיומיים לעתידה של ישראל לצד השלכות מדיניות כבדות משקל לישראל בהווה.

שיעור גדול מאוד של חרדים וחילונים אינם משנים את צביונם

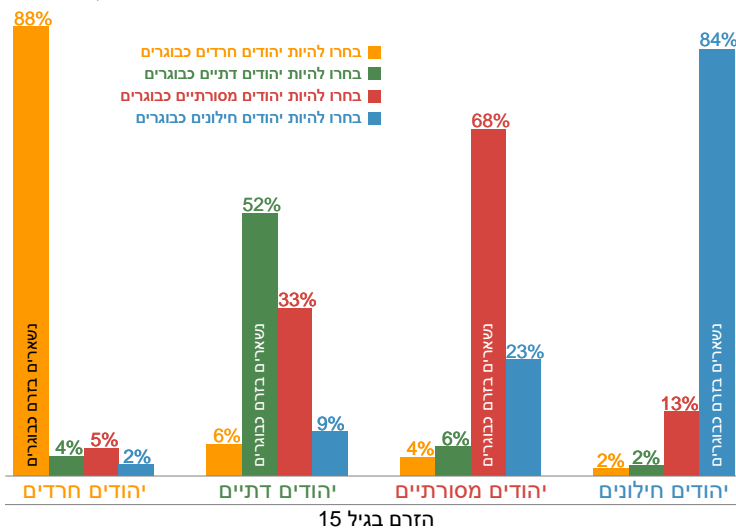
מרבית היהודים בישראל מזהים את עצמם עם אחד מארבעה זרמים מרכזיים: חרדים, דתיים, מסורתיים וחילונים. בתוך שני הזרמים הנמצאים בשני הקצוות של היהדות יש מעט ניידות. 88% ממי שגדלו כחרדים בוחרים להישאר חרדים בבגרותם ו-84% ממי שגדלו כחילונים שומרים על סיווג זה

כבוגרים (תרשים 1).² בקרב מי שגדלו כחרדים, 4% עוזבים את הזרם והופכים לדתיים, 5% נוספים הופכים ליהודים מסורתיים, ורק 2% עושים את כל הדרך אל הזרם החילוני. בקרב מי שגדלו כחילונים, 13% הופכים ליהודים מסורתיים בעוד ש-2% הופכים לדתיים ועוד 2% לחרדים.

יהודים מסורתיים ודתיים מצליחים הרבה פחות מהחרדים והחילונים להשאיר את הדור הבא בזרם שבו גדל. קצת יותר משני-שלישים מהמסורתיים (68%)

תרשים 1
הישראלות מול תזוזה בין-דורית בין זרמים יהודים

שיעור הנשארים בזרם ושיעורי הנמצאים בזרמים אחרים בגילים 20+, 2018

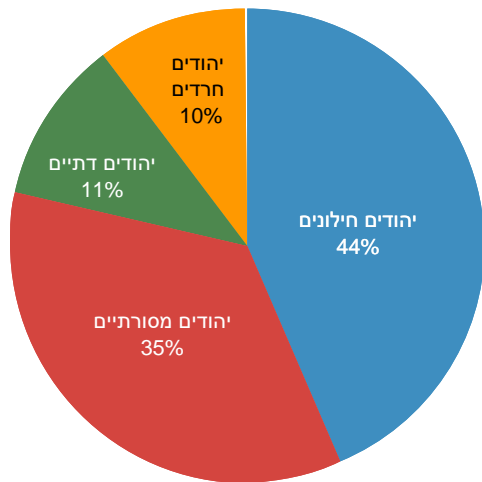

מקור: דן בן-דוד, מוסד שורש ואוניברסיטת תל-אביב נתונים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה

² ממצאים אלה מהסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2018) דומים לממצאים של Pew (2016).

ממשיכים בזרם זה בבגרותם. 23% הופכים לחילונים ורק 6% ו-4% פונים לכיוון השני ובחרים להיות דתיים או חרדים, בהתאמה. הזליגה הגדולה ביותר נמצאת בקרב הדתיים. כמחצית בלבד (52%) נשארים דתיים בבגרותם. אמנם 6% הופכים לדתיים עוד יותר בהחלטתם להיות חרדים, אך כל השאר פונים לכיוון השני. שליש מהיהודים הדתיים הופכים למסורתיים ו-9% הופכים לחילונים.

תרשים 2
התפלגות האוכלוסייה היהודית הבוגרת*
אחוזים מתוך האוכלוסייה היהודית בישראל בגילים +20, 2018

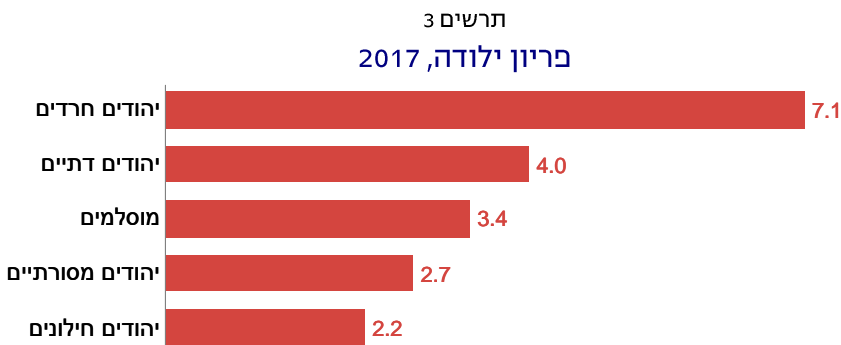
* יהודים מהווים 78% מאוכלוסיית ישראל בגילים +20.

מקור: דן בן-דוד, מוסד שורש ואוניברסיטת תל-אביב נתונים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה

על פניו, מגמות אלה יכולות להצביע על כך שהאוכלוסייה היהודית בישראל נעה בהדרגה אל שני הקצוות, גם אם יידרשו מספר דורות להתכנסות מוחלטת אל הזרם החרדי או אל הזרם החילוני. על פניו נראה שהזרם החילוני אמור לגדול על פני זמן ככל שהדתיים הופכים למסורתיים, ואלה בתורם הופכים לחילונים. בהינתן העובדה שהזרם החילוני הוא הגדול בישראל (תרשים 2) בעוד הזרם החרדי הוא הקטן בארץ, התנועה הבין-דורית עשויה לתמוך בתחושה שישראל עומדת להפוך לחברה חילונית ברובה הגדול עם מיעוט חרדי קטן, אך קבוע בגודלו.

לפערים בפירוי הילודה השפעה גדולה בהרבה מהשפעת המעבר בין זרמים

הניתוח שהובא לעיל אינו לוקח בחשבון גורם מרכזי ומכריע בתהליך: קיימים פערים גדולים מאוד בפירוי הילודה בין הזרמים השונים. במשפחות מסורתיות 2.7 ילדים בממוצע לעומת 2.2 במשפחות חילוניות (תרשים 3). זהו סדר גודל של כרבע ילד יותר למשפחה מסורתית, מה שמקזז חלק ניכר מהתזוזה הבין-דורית מהמסורתיים לחילונים. שיעור ילודה של 4.0 במשפחות דתיות הוא כמעט כפול משיעור

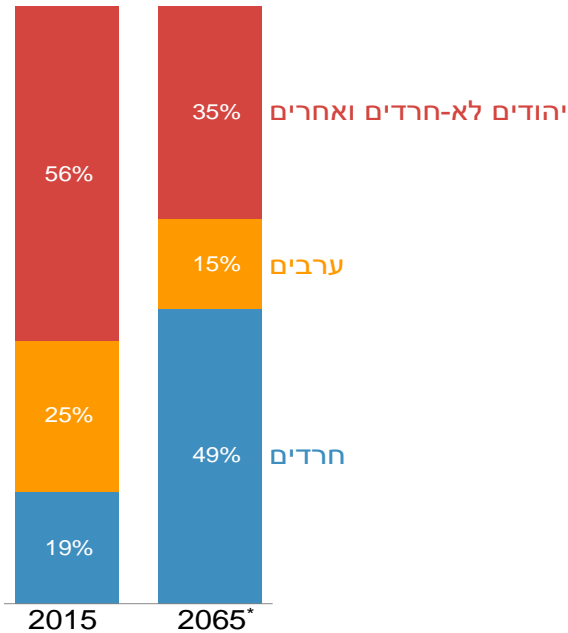

מקור: דן בן-דוד, מוסד שורש ואוניברסיטת תל-אביב נתונים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה וחליחל (2018)

הילודה של החילונים. אמנם כמחצית בלבד מהיהודים הדתיים נשארים בזרם זה כבוגרים, אך פירוי הילודה הגבוה שלהם מפצה על המעבר לזרמים אחרים. למרות שמעט יהודים שלא גדלו כחרדים בוחרים להתחרד בבגרותם, משמעות הצירוף של 7.1 ילדים לאשה

תרשים 4
ילדי ישראל - מבט אל העתיד

ילדים בגילים 0-14 בכל מגזר כאחוז מהסה"כ

* תחזית אמצע.

מקור: דן בן-דוד, מוסד שורש ואוניברסיטת תל-אביב
נתונים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה

(פריון הילודה של החרדים נמצא במגמת עליה בשנים האחרונות) ושיעורי עזיבה נמוכים מאוד בדורות הבאים, היא שהזרם החרדי יגדל בקצב אקספוננציאלי במהלך השנים ויגמד את כל שאר הזרמים. תחזיות אוכלוסין של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מאוששות מסקנה זו. ילדים חרדים הוו 19% מכלל ילדי ישראל ב-2015 (תרשים 4). נכדיהם צפויים להוות כמעט מחצית (49%) מילדי ישראל ב-2065.

לשינויים המהירים בדמוגרפיה הישראלית יש השלכות משמעותיות על אופיה העתידי של המדינה, ולכך יש השלכות כבדות משקל על המדיניות המתחייבת כבר היום. מילדים חרדים, במיוחד מהבנים, נמנעת האפשרות ללמוד לימודי ליבה מעבר לכיתה ח' (וגם מה שנלמד עד כיתה זו הינו חלקי בלבד). ישראל היא המדינה היחידה בעולם המפותח המאפשרת להורים למנוע מילדיהם את הכלים הבסיסיים להם יזדקקו כדי לעבוד במשק תחרותי מודרני ולהתנהל בחברה דמוקרטית מודרנית.

אין קיצורי דרך בחינוך

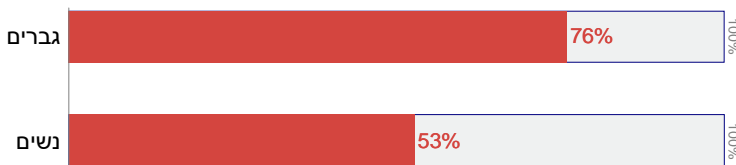
רבים בישראל נוטים להאמין שהחרדים החלו להבין את המצב ולהניע תהליך של שינוי. מבול הנתונים המציף את המדינה החברתית והפורמלית מקשה להבדיל בין טפל ועיקר ולהבין אם ממצאים חלקיים מזדמנים אכן מייצגים חברה שלמה. התמונה הכוללת מצביעה על כך שהשינויים שאכן החלו להתרחש אינם רלוונטיים למרבית האוכלוסיה החרדית, בעיקר כי הם מתממשים מאוחר מדי בחיים. שיעורי התעסוקה של החרדים גבוהים היום ממה שהיו לפני כעשור וחצי, ובמקביל יותר חרדים פונים ללימודים אקדמיים. אלה אינדיקטורים לכך שאכן חלים שינויים בקרב החרדים בישראל. אך שינויים חשובים אלה צריכים להבחן בהקשר רחב הרבה יותר. מעל 80% מהגברים החרדים בגילי העבודה העיקריים (35-54) היו מועסקים בסוף שנות השבעים. שיעור זה צנח אל מתחת ל-40% עד תחילת המילניום. הקיצוץ הגדול בתשלומי ההעברה במהלך המיתון הכבד בתקופת האינתיפאדה אילץ מספר גדול של ישראלים פחות משכילים ובלתי מיומנים להיכנס למעגל

התעסוקה – וביניהם, החרדים. שיעורי התעסוקה של גברים חרדים החלו לעלות והם חצו את קו ה-50%. בשנים האחרונות, כשתשלומי ההעברה עלו שוב, נפסקה העליה בתעסוקת הגברים החרדים. עם זאת, העובדה שיותר חרדים עובדים, תרמה ככל הנראה לגידול המשמעותי במספר החרדים הפונים ללימודים אקדמיים.

חלק מהגידול במספר הסטודנטים החרדים נובע ישירות מהגידול המהיר באוכלוסיית החרדים. כמו כן, 30% בלבד מהסטודנטים החרדים הם גברים, כך שהתופעה הזו רחוקה מלאפיין את החברה החרדית כולה. לבסוף, כניסה למסלול האקדמי אינה מבטיחה את סיום המסלול – ועובדה זו מפנה זרקור לבעיה העיקרית. רמת החינוך להו זוכים ילדים חרדים כל כך נמוכה, שמחצית מהנשים ושלושה-רבעים

מהגברים אינם מסוגלים לסיים בהצלחה את הלימודים האקדמיים (תרשים 5), שהם בעצמם ברמה מאוד נמוכה במרבית המכללות בהן לומדים החרדים. אין קיצורי דרך בחיים: מרבית הילדים שנמנעו מהם לימודי ליבה רציניים לא יוכלו לסגור את הפער אחר כך. בעוד פוליטיקאים חרדים מרבים לטעון

תרשים 5
שיעורי נשירת חרדים מהמסלול האקדמי*
2011-2016

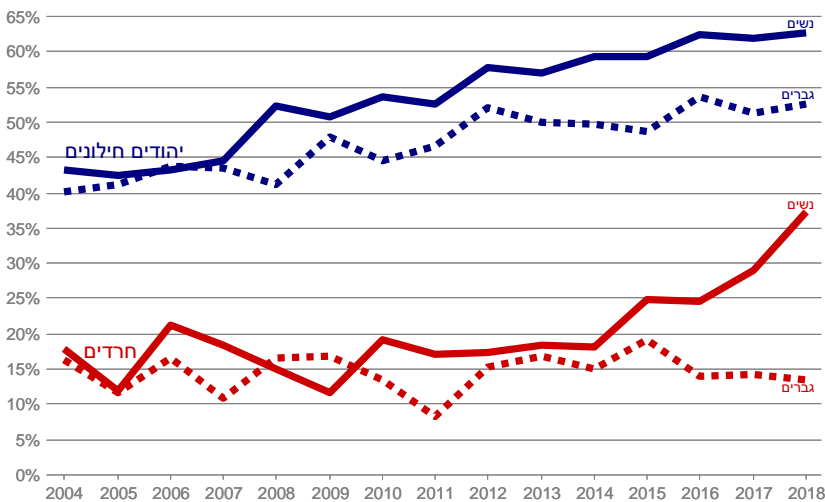
* כולל מכינות.

מקור: משרד מבקר המדינה

ההיפך – וזו גם הדעה הרווחת – מניעה של חינוך ברמה מספקת מילדים מפחיתה באופן מובהק את סיכוייהם להתגבר על כך כמבוגרים. לכן, למרות הגידול המשמעותי במספר החרדים המתחילים את

הלימודים לקראת תואר אקדמי, שיעור הגברים החרדים בגילי העבודה העיקריים – שאינם זוכים לליבת לימודים מלאה – עם תואר אקדמי נשאר נמוך מאוד וללא שינוי במהלך העשור וחצי האחרונים שבהם כביכול חלו השינויים (תרשים 6). גם במקרה של נשים חרדיות, שלגביהן נראה שיפור עקבי בשנים האחרונות, תחום הלימוד הפופולרי ביותר – בסדרי גודל – הוא תחום החינוך במכללות להוראה המאופיינות ברמה נמוכה מאוד

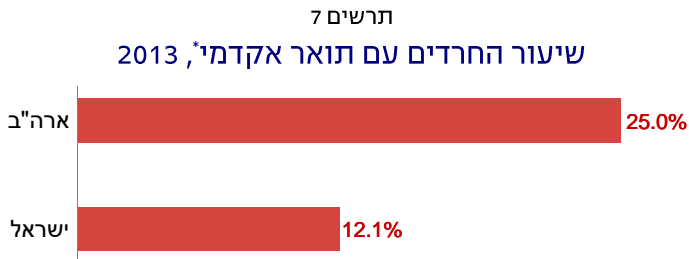
תרשים 6
שיעור בעלי תואר אקדמי
בגילאים 35-54, 2004-2018

מקור: דן בן-דוד, מוסד שורש ואוניברסיטת תל-אביב
נתונים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה

של לימודים (רמת המכללות להוראה הינה בעיה גדולה בפני עצמה, גם למי שאינם חרדים).

בארה"ב, שבה כלל הילדים חייבים ללמוד לימודי ליבה, החרדים זוכים לחינוך טוב בהרבה המאפשר להם להשיג תואר אקדמי, לבחור קריירות מקצועיות, ולהשאר חרדים. כתוצאה מכך, שיעור החרדים האמריקאים עם תואר אקדמי כפול מהשיעור בקרב חרדים ישראלים (תרשים 7).

* בוגרים בגיל 18 ומעלה בארה"ב ו-20 ומעלה בישראל.
מקור: דן בן-דוד, מוסד שורש ואוניברסיטת תל-אביב
נתונים: הלמ"ס וה-Pew Research Center

סיכום והמלצות מדיניות

ישראל ניצבת על תוואי כלכלי-חברתי שאינו בר קיימא בטווח הארוך, אלא אם ישתנו ויישמו בקרוב החלטות מדיניות מרחיקות לכת שיוכלו לשנות באופן מובהק את הכיוון אליו צועדת המדינה. כבר היום, מחצית מאוכלוסיית ישראל עניה כל כך שאינה מגיעה לרף התחתון של מס ההכנסה ואינה משלמת מס הכנסה כלל. כיום, 20% מהאוכלוסייה בלבד מממן 92% מכל תשלומי מס ההכנסה בישראל, שיעור הגדל בעקביות מה-83% ששולמו על ידי שני העשירונים העליונים בשנת 2000 (בן-דוד 2019א).

התוצאה של המוני ישראלים נטולי השכלה משמעותית ומיומנות – גם ללא החרדים, לישראל אחת ממערכות החינוך הגרועות בעולם המפותח – היא שפריון העבודה הישראלי הוא מהנמוכים בעולם המפותח. כאילו אין בכך די, פריון העבודה של ישראל הולך ונסוג (במונחים יחסיים) ממדינות ה-G7³ מאז שנות השבעים, מה שתורם לבריחת מוחות גדולה בקרב הישראלים המשכילים והמיומנים ביותר, שעל כתפיהם מונחת מרבית היכולת הכלכלית של המדינה (בן-דוד 2019א).

מה שמונח על השולחן אינו רק האטה כלכלית או פשיטת רגל בעתיד. מיקומה של ישראל באזור המסוכן ביותר על פני כדור הארץ מחייב שיהיה לה צבא של העולם הראשון רק כדי להתקיים. רק משק של העולם הראשון יכול לקיים צבא של העולם הראשון. אך כמחצית מילדי ישראל (מדובר לא רק בחרדים) זוכים להשכלה של עולם שלישי, והם שייכים לחלקי האוכלוסייה הגדלים הכי מהר (בן-דוד 2019ב). כמבוגרים, הם יוכלו לתחזק משק של עולם שלישי בלבד, עם כל המשתמע מכך לגבי קיומה הפיזי של ישראל בעתיד.

³ מדינות ה-G7 כוללות את ארה"ב, קנדה, הממלכה המאוחדת, צרפת, גרמניה, איטליה ויפן.

האתגרים הכלכליים-חברתיים שעיימם ישראל חייבת להתמודד באופן רציני ומערכתי הינם רבים הרבה מעבר למיקוד של מזכר מדיניות זה. אך מתן חינוך איכותי הכולל ליבת לימודים מלאה, ומשודרגת באופן משמעותי, לילדים חרדים עד סוף בית הספר התיכון מהווה תנאי הכרחי לקיומה הפיזי של ישראל. אמנם אין זה תנאי מספיק להבטחת עתיד המדינה, אך מימדי פריון הילודה של החרדים מבטיחים ששום דבר אחר לא יהיה רלוונטי אם ילדים אלה לא יקבלו את הכלים לתחזק משק של עולם ראשון. ישראל זקוקה לילדים חרדים, ביחד עם ילדים מכל הזרמים והסקטורים של החברה, שיגדלו להיות רופאים, מהנדסים ומדענים שיוכלו לשמור על ישראל איתנה כלכלית, עם מערכת בריאות טובה ועם בטחון מפני איומים חיצוניים.

מקורות

- בן-דוד, דן (2019א), "עזיבת הארץ המובטחת – מבט על אתגר ההגירה מישראל", מוסד שורש למחקר כלכלי-חברתי.
- בן-דוד, דן (2019ב), "שתי מלחמות ודמוגרפיה – מבט ארוך טווח על הבחירות האחרונות בישראל", מוסד שורש למחקר כלכלי-חברתי, מזכר מדיניות.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2017), "תחזית אוכלוסיית ישראל עד שנת 2065", הודעה לתקשורת.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2018), הסקר החברתי.
- חליחל, אחמד (2018), "פריון של נשים יהודיות בישראל לפי מידת הדתיות שלהן בשנים 1979-2017", נייר עבודה מספר 101, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- Pew Research Center (2015), *A Portrait of American Orthodox Jews*.
- Pew Research Center (2016), *Israel's religiously divided society*.

מוסד שורש הוא מכון עצמאי ובלתי-תלוי לחקר מדיניות. המוסד עורך מחקרים מבוססי עובדות ובלתי מוטים על המשק ועל החברה האזרחית בישראל. מטרת המוסד לסייע בהנעת המדינה לתוואי ארוך טווח בר-קיימא, המעלה את רמת החיים בישראל ומקטין את הפערים בה. לקידום מטרה זו, מוסד שורש מספק מידע למקבלי ההחלטות המובילים בישראל ולציבור הרחב במדינה ומחוצה לה באמצעות תדריכים ופרסומים ברורים ונגישים על מקורן, אופיין ומימדיהן של סוגיות שורש מולן ניצבת המדינה. המוסד מציע חלופות מדיניות לשיפור רווחת כל חלקי החברה בישראל וליצירת הזדמנויות שוות יותר לאזרחיה.
